

С.В.Кульчицький (Київ)

**ОПІР СЕЛЯНСТВА СУЦІЛЬНІЙ
КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ**

Починаючи у 1929 р. нову спробу побудови комунізму, Сталін врахував вади попереднього штурму 1918-1920 рр. Зокрема, зважаючи на силу й організованість робітничого класу, він не наважився відібрати у нього право вільного вибору місця праці. Селяни залишалися неорганізованими, і кремлівським вершителям їх долі здавалося, що держава зможе здійснити колективізацію за повною програмою. Повною програмою була комуна. Досвід колективізації 1919 р. враховувався лише в тому розумінні, що "підповзання" до комуни здійснювалося поступово, через залучення селян до попередніх, тобто нижчих форм колективів. Коли селянину вдавалося нав'язати товариство спільного обробітку землі, з ним починали працювати в напрямку переведення статуту тсозу на артільний. Селян, залучених до артільної форми господарювання, штовхали далі - в комуну. Ця робота проводилася паралельно з іншою: тиснули на тих, хто ще не ввійшов до створеного колективу. Кінцевою метою було переведення жителів кожного села на статут комуни.

Механізм примусової колективізації такого типу добре показаний у доповідній записці Шевченківського окрвиконкому від 30 січня 1930 р.¹

Сталіна не влаштовували тсози і навіть артілі. В них селянин не ізолювався від ринку повністю. Однак генсек не бажав ускладнювати кампанію суцільної колективізації закликами до негайної комунізації. В питанні про форму колгоспів, так само як і в питанні про темпи суцільної колективізації, він старався завчасно не формулювати кінцеву мету або маскував її.

Доповідаючи на II конференції КП(б)У у квітні 1929 р. про п'ятирічку колгоспного будівництва України, нарком землеробства УСРР О.Шліхтер підкреслював: зростання йтиме за рахунок простіших форм колективних об'єднань - товариств спільного обробітку землі. За його розрахунками, в 1933 р. у колгоспи треба було об'єднати 28 відсотків сільського населення. Питома вага тсозів у загальній чисельності колгоспів мала зрости до 80%. Таке співвідношення показників колективізації при одночасному насиченні сільського господарства машинною технікою (зокрема 42 800 тракторів протягом першої п'ятирічки) забезпечувало, на думку Шліхтера, цілковиту реальність перетворень у сільському господарстві².

Проте рішенням листопадового (1929 р.) пленуму ЦК ВКП(б) було створено новий загальносоюзний управлінський орган - Наркомат землеробства СРСР. Наркомом землеробства 7 грудня було затверджено людину з близького оточення Сталіна - Я.Яковлева (Епштейна). Того ж дня Наркомзем УСРР та Колгоспцентр опублікували зразковий "Статут товариства спільного обробітку землі". В ньому вже відбивалася позиція не О.Шліхтера, а Я.Яковлева: статут пропонував усупільнювати не тільки обробіток землі, а й домашню худобу і птицю³. Процес колективізації в Україні після опублікування цього документа пішов відповідно до його положень.

Це занепокоїло С.Косіора, який намагався в рамках власної компетенції стримати радикалізм "соціалістичних перетворень". У директивному листі до місцевих партійних організацій "Про весняну посівну кампанію і чергові практичні завдання в галузі колективізації" від 27 грудня 1929 р. він попереджав: "Щодо усупільнення тяглової живої сили та худоби треба додержуватися такої лінії:

Треба намагатися якнайскоріше усупільнити робочу худобу, так само як і засівну площу. Усупільнену робочу худобу й коні треба зводити в кінні й машинні, машиново-кінні колони, щоб якнайраціональніше використовувати робочу худобу в усупільненому господарстві.

Щодо усупільнення продукційної молочної й дрібної худоби, то треба проводити його обережнішим темпом, залежно від місцевих умов, маючи на увазі насамперед утворити хоч би яку-небудь кормову базу та потребу організувати на усупільнених засадах промисловий тип тваринницького господарства, дбаючи про те, щоб під час усупільнення обов'язково збільшити випуск товарної продукції"⁴.

Тут немовби ставився наголос на збільшенні товарної продукції колгоспів (цей термін уже не мав нічого спільного з ринком й означав поставки продукції державі). Проте основна увага у директивному листі приділялася тезі про нераціональність усупільнення селянської худоби, крім робочої. Примусове усупільнення всього, чим володіли селяни, не тільки величезною мірою загострювало політичну обстановку на селі, а й призводило до значних економічних втрат. Адже у новоутворених колгоспах не було умов для догляду за худобою. Не виступаючи прямо проти комунізації села, Косіор обережно сформульованими порадами прагнув ввести у певні рамки колективізаційний смерч.

Тим часом у Москві йшла робота по визначенню конкретних заходів у

справі суцільної колективізації. 5 грудня 1929 р. політбюро ЦК ВКП(б) створило комісію для розробки питань "про темпи колективізації в різних районах СРСР і про заходи допомоги з боку держави". Встановлювався двотижневий строк роботи комісії⁵. 22 грудня голова комісії Я.Яковлев направив у політбюро ЦК проект постанови, в якій містилися такі рядки:

"Оскільки в округах суцільної колективізації основну частину колгоспів складатимуть середняцькі прошарки села, які впродовж ряду років будуть викорінювати риси індивідуального селянина з властивими йому хитаннями, основною формою організації на даній стадії повинна бути визнана с/г артіль, в якій колективізовано основні засоби виробництва (земля, реманент, робоча худоба, а також товарна продуктивна худоба) при одночасному збереженні за даних умов приватної власності селянина на дрібний реманент, дрібну худобу, молочних корів тощо, де вони обслуговують споживчі потреби селянської сім'ї. Кожний дальший крок в бік усуспільнення по шляху до комуні повинен спиратися на безпосередній досвід селян-колгоспників, на зростання в них переконаності в міцності, вигідності і перевагах колективних форм ведення господарства"⁶. Отже, в комісії перемогла точка зору більш поміркованих членів - представника Колгоспцентру СРСР Г.Камінського, партійних керівників України (С.Косіора), Казахстану (Ф.Голощокіна), Середньої Волги (М.Хатаєвича). До речі, така позиція більшості членів комісії підбадьорила завжди обережного С.Косіора і дала йому можливість звернутися з наведеним вище директивним листом до партійних комітетів КП(б)У.

Коли Сталін одержав проект комісії Я.Яковлева, він звернувся з ним до В.Молотова. Той назвав проект невдалим, "місцями з фальшивими нотами". Як фальшиву ноту, Молотов кваліфікував обґрунтування причин утворення артілей замість комун⁷. Сталін з ним солідаризувався. Одночасно член комісії, заступник голови Раднаркому РСФРР Т.Рискулов направив у політбюро ЦК свої зауваження від імені меншості. Зокрема він заперечував проти вказівки про можливість зберегти у приватній власності дрібний реманент, молочних корів тощо. "Ця установка, - зазначав він, - об'єктивно спрямована на затягування боротьби з індивідуалістичними прагненнями селянства"⁸.

В остаточній редакції постанови ЦК ВКП(б), яка побачила світ 5 січня 1930 р., слова про право селян зберігати у приватній власності дрібний реманент і молочних корів були зняті. На Наркомзем СРСР покладалося завдання - в найкоротші строки розробити зразковий статут сільськогосподарської артілі "як перехідної до комуні форми колгоспу"⁹.

Ця теза про перехідність сильно вплинула на Зразковий статут сільськогосподарської артілі, опублікований Наркомземом і Колгоспцентром СРСР 6 лютого 1930 р. Принципову для селян різницю між артільною й комунною формами колгоспу в ньому навмисно було стерто. Заява про можливість утворення підсобного господарства являла собою лише декларацію, тому що в статуті не визначалися розміри присадибної ділянки і не вказувалося на те, що колгоспник може тримати корів та дрібну худобу¹⁰.

Для Сталіна і його оточення провал комун у 1919 р. нічого не означав. Комуні вважалися найвищою формою "колгоспного руху", оскільки в них досягався максимально високий ступінь відчуження селян від власності.

В.Ленін, навпаки, ще до запровадження непу почав ставитися до комун дуже обережно. Це засвідчує, наприклад, його телеграма Х.Раковському і М.Фрунзе від 16 жовтня 1920 р. У ній накреслювалася така програма дій для незаможників України: колективний обробіток, прокатні пункти, завершення "чорного переділу" ("відібрати землю у куркулів зверх трудової норми, сільгоспзнаряддя куркулів брати на прокатпункти"). Телеграма закінчувала-

ся рекомендацією: "Всі ці заходи проводити тільки при умові успіху колективного обробітку і під реальним контролем. Комуни поставити на останнє місце, бо найбільш небезпечні штучні лжекомуни"¹¹. Тут Ленін ще маневрував з термінологією, тому що як можна відрізнити комуну від лжекомуні? Але через деякий час, у січні 1921 р., відповідаючи на лист залізничників ст.Пролетарська (Владикавказької залізниці), які повідомляли про влаштування сільськогосподарської комуни, він зазначив: "Без ділового практичного, господарського успіху я комунам вірю погано і трохи навіть комун боюсь"¹².

Сталін зайняв протилежну позицію. Він навіть не збирався обмежитися комунізацією селянства, тобто цілковитою ліквідацією його приватної власності на засоби виробництва. Генсека в принципі не влаштовувала та форма власності, що утворювалася на селі в ході суцільної колективізації. Вважалося, що ця форма, яка дістала назву колгоспно-кооперативної, повинна "перерости" у найближчому майбутньому в державну, тобто колгоспи мали бути перетворені на радгоспи. Вже на початку 1930 р. розгорнулись експерименти з укрупненням новоутворених колгоспів. Воно здійснювалося за двома напрямками: по-перше, почали організовуватися кущі колгоспів, які іноді охоплювали цілий район; по-друге, виникали аграрно-індустріальні комбінати. Укрколгоспцентр у січні 1930 р. затвердив проект організації агроіндустріального комбінату на Херсонщині, що мав охопити площу в 160 тис. гектарів і спеціалізуватися на інтенсивних культурах, продуктивному скотарстві та переробній промисловості. Було затверджено також проект Воєчанського агроіндустріального комбінату на 110 тис. гектарах з напрямками: бурякосіяння, продуктивне скотарство і птахівництво. Загальні капіталовкладення у створення цього комбінату становили 45 млн рублів. Передбачалося зібрати серед селян 27 млн рублів і взяти у держави кредит в розмірі 18 млн рублів на три роки. Вважалося, що через три роки валова продукція комбінату сягне півмільярда рублів. Ці донкіхотські проекти почали втілюватися у життя, а тим часом процес розорення селян колективізацією набував дедалі ширшого розмаху.

Опір селян відбувався в різних формах. Цей опір був абсолютно неорганізованим, але його сила полягала в масовості. Масовість допомагала селянам долати страх перед розкуркуленням.

Збройний опір селян не набув великого поширення. По-перше, зброя, що залишалася від воєнних часів, була "викачана" із села чекістами. По-друге, умови для розгортання партизанської війни були несприятливими. Суцільна колективізація розгорталася в степовій і лісостеповій зоні, де партизанським загонам важко було розгорнутися. Місцевість всюди була перенасичена військовими гарнізонами, готовими до ліквідації "спалахів бандитизму". У Червоно-Повстанському районі на Одещині повстанцям вдалося на кілька днів захопити великі села (Яськи, Градениці, Троїцьке), але цей спалах місцева влада придушила у зародку. На Чернігівщині і Дніпропетровщині у ліквідації збройних повстань були задіяні регулярні війська. Та найчастіше селянство висловлювало свій протест проти колективізації у мирних формах. Особливо дошкульними для місцевої влади були так звані "баб'ячі бунти": селянки, яким нічим було годувати дітей, відстоювали своє право на власну корову, дрібну худобу і птицю.

Зростання напруженості в селах відбувалося в суворій відповідності з темпами колективізації. Темпи колективізації, якщо їх оцінювати за питомою вагою усуспільненої землі, підвищувалися по регіонах України таким чином (у відсотках до всієї орної землі)¹³:

	Полісся	Правобережжя	Лівобережжя	Степ	Україна
1 жовтня 1929 р.	2,8	7,8	5,7	12,4	8,6
1 січня 1930 р.	3,5	15,8	9,5	21,7	16,4
1 лютого 1930 р.	3,9	30,0	15,5	39,5	29,3
1 березня 1930 р.	31,1	74,0	58,3	77,3	68,5
10 березня 1930 р.	31,1	73,8	62,1	80,3	70,9

Ці дані свідчать, що якісний стрибок стався в лютому 1930 р. По всій Україні за цей місяць (виняток становило лише Полісся) частка колективізованої землі стала набагато більшою, ніж частка землі у розпорядженні одноосібників. Незважаючи на те, що більшість лютневих колгоспів ще залишала-ся "паперовою" (вони просто не встигали організаційно оформитися), можна констатувати, що в колгоспи, відповідно до сталінського твердження (яке відносилось до початку листопада 1929 р.), справді пішов середняк. Однак нечуваний тиск держави на селян не залишився без наслідків. Політична напруженість у лютому 1930 р. зросла до розмірів, які реально загрожували сталості державного ладу.

Грандіозний розмах селянських хвилювань в усіх районах суцільної колективізації викликав надзвичайну стурбованість у керівників партійних комітетів. 11 лютого в ЦК ВКП(б) відбулася нарада секретарів ЦК союзних республік. 21 лютого ЦК ВКП(б) скликав нараду секретарів крайових і обласних партійних комітетів Росії та України з участю членів політбюро ЦК. На обох нарадах керівники місцевих партійних організацій говорили про серйозність становища, але не висловлювалися за те, щоб дати задній хід "соціалістичним перетворенням" на селі. В радянській історіографії було прийнято вважати, що ці наради забезпечили поворот у політиці суцільної колективізації, ознаменований публікацією 2 березня в газеті "Правда" статті Й.Сталіна "Запаморочення від успіхів"¹⁴. У світлі нових фактів ці твердження слід вважати помилковими.

Передусім треба відокремити два питання: про темпи колективізації і про форми, в яких вона відбувалася. Керівництво КП(б)У в цих питаннях дотримувалося протилежних позицій.

18 лютого з ініціативи С.Косіора ЦК КП(б)У прийняв постанову "Про стан підготовчих робіт до весняної сільськогосподарської виробничої кампанії", її зміст не відповідав назві. ЦК давав вказівку припинити замасковану комунізацію селянства. Примусове усуспільнення дрібної худоби та птиці, зазначалось у постанові, "відіб'ється на виконанні основних завдань колективізації і створить труднощі для масового розгортання колективізації сільського господарства". Окружним комітетам КП(б)У пропонувалося безпосередньо зосередитися на "усуспільненні основних засобів - землі, робочої худоби, сільськогосподарських машин і знарядь та на організації правильного ведення господарства всередині колгоспів"¹⁵. Разом з тим окружками і райкоми партії 24 лютого одержали вказівку колективізувати Степ на 100 відсотків уже за час весняної посівної кампанії, а всю республіку - восени 1930 р.¹⁶

Якщо розглядати по днях те, що відбувалося в центрі, то слід почати з листа, який голова ЦК ВКП(б) і нарком РСІ Г.Орджонікідзе отримав 25 лютого від В.Балицького. Голова ДПУ УСРР ділився враженнями "з питань розкуркулювання, виселення куркульства, практичного здійснення колективізації". В листі наводилися факти про гостру селянську реакцію на примусову колективізацію. Тим не менше, лист закінчувався висновком: "У нас, на

Україні, справи складаються благополучно". Рукою Сталіна на першій сторінці документа зроблена помітка: "Цікавий лист"¹⁷.

Наступного дня в ЦК ВКП(б) надійшла по прямій лінії з Харкова панічна телеграма від П.Любченка і Г.Петровського. Українські керівники повідомляли про факти "грубого перекручення партійних директив" на місцях, які викликали "селянський рух" проти колективізації (цей вислів був протилежним усталено-офіційному "колгоспному руху"). Вони вимагали від центральної влади вжити термінових заходів. Термінологія телеграми (перекручення, головотесність місцевих працівників) була використана у знаменитій сталінській статті "Запаморочення від успіхів". Тому варто навести її зміст хоча б у скороченому вигляді:

"Одержаними Шепетівки 24 лютого відомостями прикордонному Плужнянському районі виникло масове хвилювання, що охопило 13 сіл. Натовпи, переважно з жінок під керівництвом куркулів, церковників висувають вимоги відкриття церкви, ліквідації колективів, повернення громадського реманенту та насіння. В окремих селах натовпи налічували до 400 чоловік, було здійснено побиття активістів... Причини руху - недостатня підготовка в окремих селах колективізації при форсованому темпі (усуспільнення реманенту, посівматеріалу у дводенний строк при рішенні зборів, що не мали кворуму); головотесність комсомольців, які здійснювали збирання вторинної сировини шляхом масових фактичних обшуків дворів; головотесність закриттям церкви в районному центрі Плужному і описування сільрадою села Переросле майна церкви..."¹⁸.

Аналогічні повідомлення надійшли в ЦК ВКП(б) 26, 27 і 28 лютого з Алма-Ати, Воронежа та з Рязані. Безсумнівно, однак, що Сталіна особливо хвилювало становище на українсько-польському прикордонні. Загострення політичного становища в Україні він завжди сприймав дуже серйозно. Найбільша національна республіка з тривалими традиціями визвольної боротьби і великими конституційними повноваженнями завжди становила загрозу для центральної влади.

Підсумки того, що відбувалося в лютому на селі, було підбито у зведенні ОДПУ СРСР, датованому 17 березня. До групи "особливо вражених" регіонів чекісти віднесли Україну, Центральну Чорноземну і Московську області. Висновок формулювався за кількістю хвилювань та інших виступів проти колгоспів у січні - першій половині березня 1930 р.¹⁹

Наприкінці лютого не планувалися засідання політбюро ЦК ВКП(б). Рішення принципової важливості було прийнято опитуванням 28 лютого і внесено в протокол засідання політбюро ЦК 5 березня 1930 р. Наведемо його:

"а) Доручити комісії у складі тт.Сирцова, Сталіна, Молотова, Калініна, Рикова, Мікояна, Ворошилова, Яковлева і Юркіна* остаточно вирішити питання про статут колгоспів на основі обміну думками. Скликання за т.Риковим. Строк роботи - 24 години з тим, щоб статут 2 березня був надрукований у пресі.

б) Доручити т.Сталіну того ж дня виступити з статтею в газетах"²¹¹.

Нова редакція Зразкового статуту сільськогосподарської артілі давала чітку відповідь на питання про те, що саме треба усуспільнювати при утворенні колгоспу або при вступі селянина в існуючий колгосп. Колгоспникам надавалося право тримати корову, дрібну худобу й присадибну ділянку. Фіксувалася необхідність утворення неподільних фондів, визначалися принципи організації й оплати праці.

Разом з тим у документі нечітко формулювались або взагалі були відсутні положення про права й обов'язки колгоспників, про норми внутріколгоспної демократії, а також про права самого колгоспу. Тому статут

не міг перешкодити зосередженню майже безконтрольної влади в руках правління та його голови. Сам колгосп як виробнича одиниця, а також голова колгоспу як службова особа, не мали й тіні самостійності у відносинах з компартійно-радянським апаратом.

У тому ж номері газети "Правда" від 2 березня, де друкувався Зразковий статут, з'явилася стаття Сталіна. Генсек заявляв твердо, без маневрування й недомовок: "Артіль є основною ланкою колгоспного руху, тому що вона є найбільш доцільною формою розв'язання зернової проблеми". У різких виразах говорилося про неприпустимість посилення колгоспного руху засобами адміністрування. "Не можна насаджувати колгоспи силою, — повчально писав він. — Це було б глупо й реакційно".

Мабуть у розпорядженні сучасних істориків набагато менше фактів про становище в радянському селі в ті лютийні дні, ніж їх тоді було в політбюро ЦК ВКП(б). В усякому разі, нам не треба дивуватися незвичній картині, яка раптом постала в країні у першій декаді березня 1930 р.: жахливий колективізаційний смерч, що покривав собою мало не весь небосхил, застиг на місці.

Трохи пізніше Сталін та його оточення пояснили зупинку в колективізації компартійно-радянському апарату, який потрапив у стан шоку. Це було зроблено у формі закритого листа ЦК ВКП(б), адресованого низовим партійним організаціям. Навіть у закритих листах, які були цілком звичайною формою спілкування між "верхами" і "низами" державної партії впродовж багатьох десятиліть, не часто зустрічається той рівень відвертості, з яким "верхи" звернулися до низових організацій в документі під назвою "Про завдання колгоспного руху у зв'язку з боротьбою з викривленнями партійної лінії" від 2 квітня 1930 р.:

"Поступившие в феврале мес. в Центральный Комитет сведения о массовых выступлениях крестьян в ЦЧО, на Украине, в Казахстане, Сибири, Московской обл. вскрыли положение, которое нельзя назвать иначе, как угрожающим. Если бы не были тогда немедленно приняты меры против искривлений партлинии, мы имели бы теперь широкую волну повстанческих крестьянских выступлений, добрая половина наших "низовых" работников была бы перебита крестьянами, был бы сорван сев, было бы подорвано колхозное строительство и было бы поставлено под угрозу наше внутреннее и внешнее положение. Этим было вызвано вмешательство ЦК, изменение Устава с/х артели и опубликование по специальному постановлению ЦК статьи т.Сталина "Головокружение от успехов"²¹.

У світлі того, що відбулося потім, сталінську статтю вважають грою на публіку. Мовляв, генсек відчув катастрофу, яка наближалася, й терміново відступив, але потім своє надолужив. З такою точкою зору погодитися не можна. Треба зважити, від чого відмовлявся Сталін.

Ішлося про те, що тепер основною ланкою колгоспного ладу ставала артіль. Хоч у наступні десятиліття ніколи не говорилося про наявність приватної власності в руках колгоспника (присадибна ділянка, корова, дрібна худоба і птиця), ця власність "нелегально" існувала. Вона допомагала колгоспнику виживати. Одночасно уламки приватної власності послужили пом'якшуючою прокладкою в непростих (тобто в нееквівалентних) відносинах між містом і селом. Завдяки цьому чужорідному в комуністичній системі елементу вдавалося більш-менш пом'якшувати жорсткі параметри виробництва, яке функціонувало тільки завдяки директивам, що йшли іззовні.

Замість комуни, яка була органічною частиною комуністичного виробництва, виникла селянська артіль - "дволикий Янус". Одним своїм обличчям вона була обернена до економіки, що працювала за директивним планом, а іншим — до ринкової економіки, тобто до живого виробництва, яке існувало

завдяки природній заінтересованості виробника. Артільна форма колгоспу вимагала утворення хоча б обмеженого в своїх параметрах вільного ринку, на якому ціни формувалися б за законами попиту та пропозиції. Вона вимагала наявності товарно-грошових відносин, причому не тільки в обмеженому полі сільськогосподарського виробництва, але й у всій економіці.

Ринковий лик колгоспного ладу пом'якшував диспропорції радянської економіки, які були органічно властиві плановому регулюванню. Він сигналізував плановикам, де і коли треба вжити заходів, щоб уникнути труднощів у реалізації продукції, "отоварюванні" грошової заробітної плати, політиці капіталовкладень тощо. Поряд з вільним вибором місця праці, яке було надане Сталіним робітничому класу без зусиль з його боку, внаслідок простого розуміння ним усіх вад милітаризації трудового процесу, селянин виборив собі присадибну ділянку з коровою і дрібною худобою. Ці два чужорідні для комуністичної економіки елементи зробили можливим її тривале функціонування. Вона завжди залишалася неефективною порівняно з ринковою економікою, але давала можливість керівникам Кремля використовувати свій колосальний мобілізаційний ресурс, яким володіла в силу самої своєї природи.

Отже, Сталін оголосив свій експеримент з комунізацією селянства лівацьким перекрученням лінії партії, звинувативши у цьому місцевих працівників. Теза про "перекручення" увійшла з того часу в офіційну історію, хоча не всіх переконала. Зокрема, у виступі делегата з Маріуполя на XI з'їзді КП(б)У Меркулова відзначалося: серед деяких працівників побутує думка про те, що "помилки, які роблять на місцях, це - помилки Центрального Комітету партії, помилки, які на місцях, є помилки т.Сталіна"²².

Для сторонніх спостерігачів було ясно, що "перекручення" являли собою політичну лінію, яка ґрунтувалася на певних теоретичних уявленнях. Так, у рефераті про радянську аграрну політику, який на початку 1934 р. підготувало польське посольство в Москві, читаємо: "У першій, гарячковій фазі колективізації приватна власність заперечувалася майже повністю, що проявилось у форсуванні об'єднань типу комуни із спільним житлом, кухнями і з колективізованою худобою, навіть дрібною. Поступово відступаючи від цієї теоретичної концепції, селянам повертали власність на хати, городи, дрібну худобу, а врешті, й на корів"²³.

Польські аналітики були надто оптимістичної думки про здатність керівників Кремля відійти від комуністичної концепції, на якій ґрунтувалася ідея суцільної колективізації. Спочатку відступ до артіль вважався тимчасовим. У резолюції XVI з'їзду ВКП(б) "Про колгоспний рух і піднесення сільського господарства" підкреслювалося, що на даній стадії основною формою колгоспу є сільськогосподарська артіль, але висловлювалося припущення про те, що "ОЮ "колгоспний рух може підніматися до вищої форми - до комуни - відповідно до підвищення технічної бази, зростання колгоспних кадрів і культурного рівня колгоспників"²⁴.

Це припущення, однак, не справдилось. І.Сталін більше не наважився посягнути на селянську корову і присадибну ділянку, хоча, траплялося, обкладав вирощену на ній продукцію величезними податками. Проте до кінця життя генсек був переконаний, що директивні установки програми РКП(б) 1919 р. рано чи пізно втіляться в життя. "Щоб підняти колгоспну власність до рівня загальнонародної власності, - писав він у 1952 р., - треба виключити лишки колгоспного виробництва з системи товарного обігу і включити їх в систему продуктообміну між державною промисловістю і колгоспами"²⁵.

Повертаючись до подій березня 1930 р., слід зазначити, що стаття Сталіна "Запаморочення від успіхів" істотно знизила ступінь напруженості

на селі. Однак аналіз документів, які нині є доступними історикам, свідчить про те, що вождь танцював славнозвісне ленінське танго ("крок назад, два кроки вперед"), добиваючись просування до мети, глибоко чужої народним інтересам.

Проаналізуємо, наприклад, рішення, які були прийняті на другий день після публікації сталінської статті в газеті "Правда" членами політбюро ЦК КП(б)У:

"а) Розроблений ДПУ УСРР план проведення в прикордонних округах операції по вилученню куркульських контрреволюціонерів і шпигунських елементів - затвердити (цей пункт рішення фігурував в "особій папці" чекістського діловодства. - *Авт.*).

б) Терміново відрядити ВІЗ округів 400 працівників на два місяці на допомогу місцевим парторганізаціям за наступною розкладкою (у додатку на вдалилися списки. - *Авт.*).

в) Внаслідок масових неподобств, допущених у Шепетівському окрузі під час проведення колективізації, й явно незадовільного керівництва окружкома, після заспокоєння в окрузі викликати секретаря ОПК т.Пилипенка для повідомлення ЦК.

г) Доручити т.Косіору скласти проект листа окружкомам і райпарткомам у питанні про перегини при колективізації.

д) Доручити т.Хвилі* терміново розробити питання про поліпшення роботи преси в прикордоноокругах і про збільшення розміру газет.

е) Визнаючи необхідним поліпшення матеріального становища міліціонерів, доручити:

1) НКТоргу збільшити хлібну норму.

2) РНК терміново розглянути питання про збільшення ставок.

Доручити РНК розглянути питання про воєнізацію міліції".

На цьому засіданні політбюро ЦК були прийняті ще два рішення, що торкалися ДПУ (окремо, "особою папкою"):

"а) Доручити Секретаріату ЦК завтра же виділити групу відповідальних працівників для розслідування на місці причин масових хвилювань в Одеському і Бердичівському округах.

б) Доручити ДПУ поставити перед ОДПУ питання про виділення додаткового контингенту для забезпечення висилки куркулів з промислових районів"²⁶.

Усі ці рішення означали, що компартійно-радянське керівництво мало намір відступити перед проявами стихійних заворушень, заспокоїти селянство, але викоренити з його середовища всіх, хто міг чинити активний опір дальшому здійсненню суцільної колективізації. Напередодні нових кроків у розгортанні колективізації треба було зміцнювати силові органи - чекістів і міліцію. В більшості сільських районів міліція була єдиним силовим органом, на який мала покладатися місцева влада.

На доповнення статті Сталіна, 10 березня ЦК ВКП(б) прийняв постанову "Про боротьбу з викривленнями партійної лінії в колгоспному русі". Вона починалася з констатації зробленого: "За короткий строк партія добилася величезних успіхів у справі колективізації ("уже колективізовано понад 50 відсотків господарств, п'ятирічний план уже виконано більше, ніж удвоє"). Це твердження стало камертоном усієї постанови. Вона орієнтувала компартійно-радянський апарат на закріплення досягнутих успіхів шляхом "рішучої, нещадної боротьби з викривленнями політики партії в колгоспному русі"²⁷.

В партійній організації України широко обговорювали постанову ЦК ВКП(б) від 10 березня (в радянській історіографії цей документ датувався

14-м березня, за днем опублікування). В районних і окружних організаціях, нерідко за участю спеціальних емісарів, надісланих від ЦК КП(б)У і ЦК ВКП(б), розроблялися заходи, спрямовані на заспокоєння селянства. Зокрема Одеський окружком схвалив таку резолюцію: "Домогтися того, щоб усі комуністи округу глибоко усвідомили постанову ЦК ВКП(б) про боротьбу з викривленнями партлінії в колгоспному русі й розгорнули енергійну роботу по її виконанню; створити у районах трійки, які повинні терміново перевірити списки розкуркулених та позбавлених виборчих прав і негайно виправити помилки відносно середняка; організувати у всіх районах спеціальні комісії по контролю за неухильним здійсненням на місцях постанови ЦК ВКП(б) від 10 березня"²⁸.

В рамках ліквідації "перегинів" були перевірені списки розкуркулених у 309 районах, де проводилася кампанія розкуркулення. Було розглянуто, зокрема, скарги 10 495 селян, яких вислали на північ. Спеціальні комісії встановили, що 943 господарства, тобто 9 відсотків від загальної кількості, було розкуркулено неправильно. Цим селянам дозволялося повернутися на батьківщину, їм поверталось конфісковане майно або відшкодовувалася його вартість²⁹. Так створювалася видимість законності самого процесу розкуркулення.

До складу групи відповідальних партійних працівників, які направлялися в округи для подолання "перекручень", ЦК КП(б)У включив С.Косіора, В.Чубаря, Г.Петровського, Л.Картвелішвілі, В.Затонського, М.Скрипника, О.Шліхтера. У райони були направлені окремими партгруппами 73 працівники ЦК КП(б)У і центральних установ³⁰.

Як представник центру до України прибув Г.Орджонікідзе. Тривалий час він перебував у Криворізькому, Миколаївському і Херсонському округах. 22 березня Орджонікідзе інформував з Кривого Рога Й.Сталіна і С.Косіора про обстановку в Долинському районі: "Тут закручено по-звірячому: колективізовано 100 відсотків. Окремим, хто виходить (з колгоспу. - *Авт.*), не видають ні коня, ні насіння. Відповідь: закінчимо сівбу, а потім будемо розмовляти"³¹.

Незважаючи на заступництво високого гостя, політбюро ЦК КП(б)У розв'язало питання по-своєму. Вислухавши 28 березня думку урядової посівної трійки у зв'язку із запитом з місць, керівництво КП(б)У роз'яснило: в тих округах, де розпочалася сівба, питання про окремі виходи з колгоспу і виділення усуспільнених ними землі та реманенту повинні розв'язуватися лише по закінченню сівби³².

3 квітня політбюро ЦК КП(б)У розглянуло звіт керівників Шепетівського окружного партії, а 8 квітня — Тульчинського ОПК. Окружна ком-партійно-радянська верхівка проявила особливу активність у здійсненні колективізації, внаслідок чого становище на селі вкрай загострилося. Було прийнято рішення оновити керівництво, і відповідні постанови негайно опублікували в газетах³³.

За цією же схемою діяли й окрпарткоми у місцевостях, де селянство проявляло особливе невдоволення адміністративним тиском під час колективізації. 8 квітня Миколаївський ОПК прийняв таку формулу звинувачення: "Замість усунення помилок і перегинів, широкого роз'яснення політики партії в колгоспному будівництві й тим самим мобілізації бідняцько-середняцьких мас навколо ленінської лінії партії, зміцнення колгоспів, Баштанський РІЖ робив спроби затримати виходи засобами адміністративного впливу". В зв'язку з цим окрпартком розпустив бюро РПК і зобов'язав районну партійну організацію скликати конференцію для обговорення становища й обрання нового керівництва. Ідентичне рішення було прийняте по Ново-одеському ОПК³⁴.

15 квітня Харківський ОПК за пропозицією П.Постишева проявив ініціативу: припинити карні справи і звільнити від арешту селян, які брали участь у "волинках", провести у районах показові судові процеси проти осіб, звинувачуваних у знущаннях над колгоспниками^{3г)}.

Показові покарання представників місцевих органів влади здійснювалися в дусі реалізації вказівок, що містились у статті Сталіна "Запаморочення від успіхів". Вони мали на меті тільки одне: врятувати справу колективізації. Проте перед районними й окружними компартійними комітетами виникла майже нерозв'язна проблема: не перешкоджати селянам виходити з колгоспів, якщо вони на цьому наполягали, й одночасно утримати максимально високий рівень колективізації. Як правило, гору брала тенденція зберегти колгоспи. Якщо ця тенденція негативно впливала на весняну сівбу, дозволялося жертвувати успіхами колективізації. Опитуванням політбюро ЦК КП(б)У 29 квітня скасувало своє рішення місячної давності й ухвалило протилежне: "Через випадки серйозної затримки сівби внаслідок незадоволення заяв про вихід з колгоспів і у зв'язку з цим відмову індивідуальних господарств здійснювати сівбу - ЦК КП(б)У пропонує у тих випадках, коли випробувано всі засоби переконування, здійснити негайно виділення землі..., повернути живий і мертвий реманент та насіння"^{3к)}.

У зведенні інформаційного відділу ОДПУ про становище в Україні масові виходи з колгоспів були названі "антиколгоспним рухом"³⁷⁾. І справді, як не старалися органи влади на місцях утримати рівень колективізації, за перші сто днів після припинення адміністративного тиску на селян він істотно знизився. Динаміка колективізованих селянських господарств по регіонах України в першій половині 1930 р. виглядала так (в тис.)^{3к)}:

	10 березня	1 травня	20 червня	Вийшло з колгоспу за 100 днів
Полісся	147,0	65,8	61,8	75,1
Правобережний Лісостеп	1268,6	729,9	586,8	681,4
Лівобережний Лісостеп	707,5	466,4	357,0	350,5
Степ	1126,2	820,1	649,4	476,8
По республіці	3248,9	2082,2	1655,1	1593,8

Дозволом на вихід скористалася майже половина селян. Менша життєздатність колгоспів у Поліссі і на Лівобережжі пояснювалася тим, що в цих регіонах колективізація не встигла вийти зі стану "паперової". На 20 червня частка колективізованих господарств дорівнювала по степовій зоні 41,1 відсотка, правобережному Лісостепу - 33,6, лівобережному Лісостепу - 29,9, Полісся - 11,6, а в цілому по Україні - 32,8 відсотка³⁹⁾.

Вихід з колгоспів тривав безперервно з березня по вересень 1930 р. За цей час рівень колективізації знижувався таким чином (у відсотках)⁴⁰⁾:

	по кількості господарств	по орній землі
10 березня	64,4	70,9
10 квітня	44,3	53,2
1 травня	41,3	49,8
1 червня	36,1	45,8
1 серпня	29,5	36,5
1 вересня	28,4	34,8
1 жовтня	28,7	34,1

Звертає на себе увагу істотно більший рівень колективізації по орній землі у порівнянні з показником по господарствах. Пояснення просте: до колгоспів переходила земля депортованих "куркулів". Поки керівництво державної партії утримувалося від тиску на селян, останні здебільшого старалися вийти з колгоспів. Восени 1930 р. у них залишалося менше третини селянських господарств.

Хто ж залишився в колгоспах? На грудневому (1930 р.) пленумі ЦК КП(б)У І.Мусульбас дав на це чітку відповідь: "У колгоспи втягнуто 30-35 відсотків індивідуальних бідняцько-наймитських господарств, які до вступу не брали майже ніякої участі в продукуванні товарної продукції, господарства їх мали споживацький характер. Ми зараз втягнули бідняцьку масу в колгоспи"⁴¹.

Доводиться взяти на віру твердження про те, що від 30 до 35 відсотків господарств (за 100 відсотків бралася вся кількість селянських господарств) належало колишнім незаможникам. В офіційній статистиці соціальний зріз колгоспників відсутній. Якщо порівняти ці дані з кількістю колективізованих господарств (28,7 відсотка на 1 жовтня 1930 р., 34,4 відсотка на 1 січня 1931 р.), то можна зробити переконливий висновок: з колгоспів виходили селяни-власники, за радянською термінологією - середняки. Восени 1930 р. колгоспи стали такими ж, якими були в 1929 р. - незаможницькими. Такі колгоспи не являли собою жодного інтересу для держави: вони не давали їй товарної продукції.

Припинення виходу з колгоспів було пов'язане з відновленням наступу держави на селян-власників. Коли розпочався новий наступ і з чийої ініціативи?

Сталін полюбляв подовгу відпочивати на субтропічному узбережжі Чорного моря. Завдяки цій його звичці ми тепер маємо документальні свідчення про хід розв'язання державних справ у ті місяці, коли генсек перебував на відпочинку, а в Москві залишав замість себе "на господарстві" В.Молотова або Л.Кагановича. Коли Сталін перебував у Кремлі, справа обмежувалася усними розмовами, а потім реалізувалася одразу у вигляді постанови політбюро ЦК або іншого директивного документа. Коли Сталін відпочивав, його задуми набували вигляду листів-інструкцій для найближчого оточення.

2 вересня 1930 р. Сталін написав з Кавказу Молотову: "Треба було б, по-моєму, дати внутрішню директиву обкомам і райкомам... зосередити всю свою увагу на організації припливу в колгоспи... Словом, відкрити відповідну систематичну і наполегливу кампанію в пресі за колгоспний рух як головний і все вирішуючий тепер фактор сільгоспбудівництва"⁴².

Новий наступ на селян розпочався з директивного листа ЦК ВКП(б) "Про колективізацію", розісланого 24 вересня 1930 р. обкомам, крайкомам і ЦК компартій республік. У листі ставилося завдання "добитися вирішальних зрушень у справі організації нового потужного піднесення колгоспного руху". Окремо підкреслювалося, що колгоспне будівництво повинне йти по шляху створення сільськогосподарської артілі "як основної форми колгоспного руху на даному етапі". Засуджувались "як правоопортуністичні настрої, що ігнорували необхідність наполегливої праці по дальшому розгортанню колгоспного будівництва, так і спроби відродження минулорічних (мова йшла про 1929/30 господарський рік. - *Авт.*) лівих закрутів і помилок"⁴³.

Реагуючи на лист, ЦК КП(б)У на пленумі, що відбувся 9-13 грудня 1930 р., намітив нові строки для втягнення в колгоспи середняка. У резолюції по доповіді І.Мусульбаса "Про колективізацію" зазначалося: "Досягнутий рівень колективізації на Україні, розгортання нових МТС, піднесення колгоспного руху створюють можливість наступної весни подвоїти сучасний рівень колективізації та протягом 1931 р. в основному закінчити суцільну колективізацію вирішальних сільськогосподарських районів України (Степ). Для районів Полісся і деяких найбільш відсталих, із заплутаним землекори-

стуванням районів прикордонної смуги, де рівень колективізації тепер незначний і структура господарства має свої особливості, дальший розвиток колективізації треба провадити такими темпами, щоб забезпечити в основному закінчення суцільної колективізації протягом 1932 року"¹¹.

Ця резолюція виглядала досить дивно: було назване Полісся, про яке раніше завжди забували через його незначну частку в зерновиробництві, але не згадувалися ні Правобережний, ні Лівобережний Лісостеп, тобто більше половини території республіки. Незрозумілу забудькуватість керівників України швидко виправив об'єднаний пленум ЦК і ЦКІС ВКП(б), який відбувся через тиждень. ЦК ВКП(б) підтвердив плани щодо Степу і доручив харківському компартійно-радянському центру колективізувати в 1931 р. не менше половини селянських господарств лісостепової зони¹⁵.

Четвертий пункт резолюції грудневого пленуму ЦК КП(б)У "Про колективізацію" визначав темпи, а наступний, п'ятий пункт - той важіль, завдяки якому можна було реалізувати ці темпи: "Боротьба за колективізацію є насамперед боротьба проти куркуля, головного запеклого ворога колективізації... Нешадний наступ на глитая по всьому фронту (хлібозаготівлі, фінансові заходи тощо), ліквідація куркуля в районах суцільної колективізації, переселення розкуркулених за межі села і повинні стати складовою частиною боротьби колгоспних та бідняцько-середняцьких мас одноосібників за здійснення суцільної колективізації"¹⁶.

Не мало жодного значення те, що в 1930 р. уже була здійснена кампанія по ліквідації куркуля, яку тоді оголосили успішною і завершеною. Йдучи в наступ на село, сталінська держава знову повинна була вишукувати куркуля серед селян, щоб загрозою розкуркулення загнати їх у колгоспи.

"Наступ на глитая" у цьому документі не обов'язково передбачав розкуркулення. Рекомендувалося наступати на нього хлібозаготівлями і "фінансовими заходами", тобто посиленням оподаткуванням. Наступали на тих, хто не давав згоди на колективізацію. Саме їх й оголошували куркулями.

Те, що приховувалося за гладенькими формулами партійних документів, вилазило на поверхню в документах чекістів, які фіксували реальну дійсність без будь-якого маскування. У доповідній записці інформаційного відділу ОДПУ про розгортання колективізації від 25 листопада 1930 р. наводилися такі факти:

"В с.Грем'ячко Зеньківського району кол. Проскурівського окр. сільрада без відому селян склала список на 50 середняцьких господарств, які "беззастережно повинні вступити в колгосп". У Бобринецькому районі голова колгоспу "Нове життя" з приводу залучення одноосібників у колгоспи заявив: "На "індусів" (одноосібників) треба накласти такий план хлібозаготівель, щоб вони самі просилися в колгоспи. Якщо й це не допоможе, то треба накласти на них таку м'ясозаготівлю, що й останніх корів здадуть - тоді вже кожний до нас побіжить, тільки встигай записувати та приймати"¹⁷.

Як бачимо, в реальному житті не ховалися за маскувальний термін "куркуль", там фігурували селяни-індивідуали - "індуси". Куркулів влада вигадувала для того, щоб загнати селян у колгоспи. Нестерпно великі хлібозаготівлі виконували ту ж роль, хоча, як це зрозуміло, держава завжди потребувала хліба.

Досвід перших місяців 1930 р. не пропав даремно для керівників державної партії. Тепер вони виступали "як проти ставки на самоплив у колективізації, так і проти всіх адміністративних перегинів та заскоків" (з резолюції грудневого (1930 р.) пленуму ЦК КП(б)У). Прямий адміністративний тиск на селян закінчився катастрофічною поразкою сталінського курсу на суцільну колективізацію. Організаторам колективізації рекомендувався інший шлях: створювати нестерпні умови для індивідуального господарювання доведеними "до двору" завданнями і податками, а потім чекати цілком

добровільно написаних заяв про вступ до колгоспу. Проте завдання і податки ставали ефективними тільки в умовах постійної загрози негайного розкуркулення. Без такої загрози хто б звернув увагу на податківців?

На грудневому (1930 р.) пленумі ЦК КП(б)У з доповіддю про нові завдання центру по колективізації виступив І. Мусульбас. Завдання були важкі, і багато хто розгубився. Тому компартійно-радянське керівництво напучувало членів ЦК порадами. В. Чубар різко критикував представників 35 районів, які заявили: нам нема кого розкуркулювати, індивідуально оподатковувати, бо куркуля у нас нема. На це Чубар відповідав так: "Нам не лише на куркуля тепер треба натискувати, нам треба тепер натискувати й на того, хто проводить куркульську лінію, хто, по суті, здійснює програму куркуля"⁴⁸.

Це була нібито загальна установка. Значно агресивніше, розставляючи всі точки над "і", виступив П. Любченко. Суть його промови-інструкції виглядала так:

"Деякі комуністи і навіть окремі партійні організації забули вже про те, що в них на селі є куркуль, і це в першу чергу стосується районів Степу, де ми маємо високий відсоток колективізації. Деяким товаришам здається, що куркулі - це ті, хто був занесений до реєстру весною 1930 р. їм здається, коли вони за цим реєстром провели розкуркулення, то в них куркуля вже нема. Вони повторюють заяви тих куркулів, що не потрапили ще під розкуркулення - що, мовляв, наші куркулі в Соловках, а на селі в нас куркулів нема. На декотро з наших комуністів напав острах в зв'язку з таким величезним завданням - колективізувати 1,5-2 млн. бідняцько-середняцьких господарств. Ми не організуємо наступу на куркуля, а значить, і успішного розгорнення колективізації, коли кожний член партії, кожний активіст бідняк і середняк не усвідомлять, що куркуль у нас виростає на базі дрібнобуржуазної стихії щодня, щогодини, що куркуль не вичерпується, як я казав, реєстром 1930 року, що куркуль на селі є"⁴⁹.

Повторна кампанія (висловлюючись чекістською мовою - операція) розкуркулювання готувалася в Україні досить ретельно, з урахуванням набутого досвіду 1930 р. Відповідну законодавчу базу забезпечив XII Всеукраїнський з'їзд рад, який проходив у Харкові з 25 лютого по 4 березня 1931 р. У резолюції "Про підсумки та перспективи радгоспно-колгоспного будівництва" він поставив вимогу перед органами радянської влади "рішуче провести ліквідацію куркуля як класу"⁵⁰.

Органи державної безпеки повинні були забезпечити виявлення в українському селі "куркулів та антирадянських елементів", використовуючи власну мережу спеціального освідомлення і свою агентуру⁵¹. Завданням чекістів було виявлення тих людей у селянському середовищі, які могли б активно виступити проти політики суцільної колективізації. Їх треба було висилати з України в першу чергу. До цієї основної групи додавалися, за вибором місцевих властей, ті, хто міг бути покараний за своє небажання увійти до колгоспу, ухилення від сплати встановленого податку, невиконання завдань по хлібу або м'ясозаготівлях тощо.

План кампанії розкуркулення розробляла комісія політбюро ЦК КП(б)У на чолі з Панасом Любченком. Цей план набув вигляду резолюції (ухваленої політбюро ЦК 23 квітня 1931 р. як його власний документ).

В архіві ЦК КП(б)У збереглася чернетка цієї резолюції, за якою відстежується хід думок її авторів. Розглянемо, зокрема, перший пункт:

"Зобов'язати партійні комітети забезпечити масово-політичну роботу і ретельну підготовку до розкуркулення з тим, щоб розкуркуленню були піддані справді куркульські господарства і щоб жодною мірою не потрапили під розкуркулення середняцькі господарства. З цією метою встановити середній процент розкуркулюваних господарств від 3 до 5 відсотків"⁵².

Цей пункт справляє дивне враження. Директивний відсоток "куркулів" у

селянському середовищі залишався таким же, яким був у 1927 р., попри всі катаклізми 1928-1930 рр. І при цьому Любченко та інші вимагали розкуркулювати тільки справді куркульські господарства!

Зрештою, друге речення першого пункту було закреслене, але не тому, що комісія збагнула його логічну неузгодженість з першим. Другий пункт резолюції, який проходив "особою папкою", містив у собі точну кількість "куркульських" господарств, які підлягали знищенню:

"Враховуючи високий відсоток колективізації і звідси значну кількість розкуркулених господарств, поставити питання перед ЦК ВКП(б) про надання Україні можливості вислати за межі УСРР не менше 40 тис. розкуркулених господарств. Вважати доцільним здійснити висилку розкуркулених господарств з України після завершення весняної сівби в червні. Просити ЦК ВКП(б) затвердити цей строк виселення. До затвердження контингенту і строку виселення обмежитися обліком і встановленням точних характеристик розкуркулених господарств, здійснюваних по лінії ДПУ"^{5.1}.

Тут вражає прагматизм, з яким підходив колишній український есер, а потім боротьбист А.Любченко до селян, призначених перетворитися на куркулів. Він не бажав заслати їх негайно, а просив Кремль відстрочити депортацію до кінця весняної сівби, щоб "куркулі" встигли обробити поля для держави. Кремль погодився з такою раціоналізаторською пропозицією і навіть при цьому обмежив кровожерливість керівників харківського комуністично-радянського субцентру влади: з України було вирішено вислати тільки 30 тис. господарств^{5.2}.

Не менший прагматизм проявляв секретар ЦК ВКП(б) П.Постишев, розсилаючи 29 травня по республіках, краях і областях виконані на ротаторі типові повідомлення про початок кампанії виселення (в них вписувалися чорнилами прізвище секретаря партійного комітету, регіон вселення і цифра куркулів, які підлягали виселенню). "Через те, що куркульські господарства, які не мають в своєму складі працездатних чоловіків (за винятком господарств, спрямовуваних до раніше виселеного глави сім'ї), не можуть бути по-господарському використані на місцях переселення, треба вжити заходів до недопущення виселення таких", - інструктував Постишев партійні комітети^{5.3}.

Депортація здійснювалася блискавичними темпами. Особий відділ ОДПУ 12 червня повідомляв, що чотири ешелони з України вже вивантажені на місці призначення (всі українські "куркулі" відправлялися в Уральську область), а сім знаходяться в дорозі. Разом у цих ешелонах знаходилося 4853 сім'ї загальною чисельністю 18 279 чол. Планувалося вивезти ще 25 тис. сімей орієнтовною чисельністю 100 тис. чол.^{5.4}

17 липня 1931 р. в ОДПУ було підготовлено спецзведення "Про хід виселення куркульських сімей і антирадянські прояви у зв'язку з виселенням". Навіть з подивом чекісти відзначали, що повсюдно виселення відбувається без особливих ексцесів. "Характерно, - підкреслювалось у зведенні, - що в районах, охоплених у минулому році серйозними волинками, виселення куркульських сімей не знайшло негативних відгуків серед населення. В одиничних випадках з боку незначних груп, головним чином жінок, пов'язаних родинними зв'язками з куркульством, була вчинена протидія вивезенню куркульських сімей з сіл. Всі ці спроби ліквідовані на місці шляхом роз'яснювальної роботи"^{5.5}.

Сумнівно, щоб органи державної безпеки раптом взяли на себе роль, яка відводилася відділам агітації і пропаганди компартійних комітетів. Мабуть, вони займалися більш звичною справою. В усякому разі, перлюстроване ними же чекістами листування німців-колоністів з родичами у Німеччині малює жахливу картину. В другій половині 1931 р. ДПУ УСРР конфіскувало 1982 листа "з яскраво вираженим контрреволюційним змістом". Всі вони були анонімними, і не випадково.

Житель Молочанського району: "Тут щось жахливе. Вночі арешти. Людей кидають в тюрми. Описати неможливо, що тут робиться. Невже Німеччині байдуже, що тисячі гинуть? Живуть тільки одні комуністи. Вони тепер мають владу. Вони тепер мають все".

• Лист зі штампом Дніпропетровська: "В нашій державі поголовний голод, все поглинає п'ятирічний план, все вивозять за кордон. Людей перетворюють на рабів, тут тільки стогін і скарги. Дав би Бог, щоб ми скоріше були визволені від рабства. Наші погляди звернені до вас".

Лист з Донбасу: "Становище в Росії погіршилося. Ми "добровільно" - примусово пішли в колектив. Страшно там мучать людей. Справжнє кріпосне право. Працюємо з ранку до вечора, одержуємо тільки їжу".

Лист із Запоріжжя: "Вночі арешти, близько 700 чоловік арештовано. Сидять по сараях, підвалах. Так тісно, як оселедці в бочці. Без харчів і води".

Лист з Молочанська: "По хатах вчора і сьогодні знову сльози і стогін. На вулицях всюди чути прокльони. Страх найбільший. Два тижні тому в нашому селі були повністю розорені п'ять сімей. Все у них забрали, а їх вигнали з своїх будинків, як собак"⁵⁸.

Зрозуміло, що німецька національна меншина (327 тис. чол.) в Україні користувалася підвищеною увагою з боку органів державної безпеки. Проте саме завдяки цьому ми можемо подивитися очима німецьких селян-колоністів на становище в селах у роки суцільної колективізації. Держава нарощувала тиск на селянство, намагаючись у корені придушити його опір колективізації за допомогою репресій, щоб виключити можливість повторення подій весни 1930 р. За цих умов потенціал активного опору селян колективізації істотно зменшився. Селяни, за порівняно нечисленними винятками, могли тепер чинити тільки пасивний опір.

Для депортованих селян і членів їх сімей необхідність покинути батьківщину й оселитися на Північному Уралі була тяжкою життєвою трагедією. Цього не приховували чекістські зведення. У згаданому вище спецзведенні ОДПУ повідомлялося:

"Куркуль, що приховався від арешту, бачачи безвихідність свого становища, повисився. Випадок в селі негативних проявів не викликав (с.Константинівка Хорловського району). Дружина висланого куркуля, повернувшись з церкви додому, зробила спробу покінчити життя самогубством, але охороною з активістів була врятована (с.Дмитрівка Акимівського району). Дружина куркуля, що вислався, кинулася під поїзд, що проходив, яким була забита (с.Баглий Верхньодніпровського району)"⁵⁹.

Навесні і влітку 1931 р. чекісти за допомогою організованої "громадськості" розкуркулили і депортували за межі республіки 23,5 тис. селянських господарств⁶⁰. Ця кількість була меншою від запланованої. З другої половини 1931 р. масове розкуркулення припинилося. Навесні 1932 р. ЦК КП(б)У здійснив "очистку" районів Полісся від "куркульських елементів", визначивши кількість сімей, що підлягала вивезенню, в 5 тис.⁶¹

Загроза розкуркулення істотно впливала на хід колективізації українського села. Проте не меншу, якщо не більшу роль відігравав штучний податково-пільговий перепад: колгоспники звільнялися від податків, тоді як одноосібників обкладали, не рахуючись з будь-якими нормами. Цей податковий тягар мало хто міг витримати, і тому одноосібники нерідко припиняли господарювання, перебиваючись випадковими заробітками. Та держава не залишала їх поза увагою й тоді. 28 травня 1931 р. політбюро ЦК КП(б)У затвердило текст директивного листа райкомам партії і райвиконкомам, який розсилався на місця за підписами С.Косіора і В.Чубаря:

"Роз'яснити одноосібникам, що відповідно до постанови ЦВК СРСР від 12 квітня 1931 р. і закону про продподаток, податок на одноосібників, а також розрахунок по хлібозаготівлях визначатимуться в розмірах, що впливають з

минулорічної площі їх посіву. Всю землю, не засіяну в строк у господарств, які ухиляються від сівби, відібрати і передати колгоспам. Щодо тих одноосібників, хто злісно ухиляється від сівби, райвиконками мають у примусовому порядку залучати їх коней та інший необхідний реманент для засіву відібраної землі за встановленими райвиконками твердими розцінками. Встановити колгоспам додаткові завдання по сівбі пізніх культур, маючи на увазі перекриття можливого недосіву індивідуальних господарств"⁶².

Практична мета процитованого документа цілком зрозуміла: перешкодити можливому недосіву полів. Проте для здійснення цього законодавець ігнорував будь-які перепони юридичного характеру. Якщо при конфіскації "куркульських" господарств згадувалися ідеологічні мотиви, то в даному випадку ідеологія не відігравала жодної ролі. Кожного селянина незалежно від його соціального становища (навіть в категоріях радянської дійсності) можна було обкласти безрозмірним податком, довести "до двору" довільний хлібозаготівельний план, а в разі відмови господарювати за таких умов - вигнати із землі, відібрати коня і реманент. Державне беззаконня ставало юридичною практикою сталінщини.

Стан колективізації на початок березня і жовтня 1931 р. по географічно-природничих зонах України (з виділенням Молдавської АСРР, яка у попередній таблиці входила в степову зону) характеризувався такими даними^{а1}:

Регіон і республіки	Кількість колгоспів	Усупільнено господарств		Усупільнено орної землі	
		в тис.	в %	в тис. га	в %
всього березень	2438	118	19,3	507	18,5
жовтень	3850	239	39,0	1001	37,5
Лівобережний	6595	791	43,6	2568	40,7
Лісостеп березень	7342	1167	65,1	3874	62,5
і. жовтень					
Лівобережний	6623	458	44,8	2332	44,2
Лісостеп березень	7817	703	70,1	3467	68,6
жовтень					
Південний	13 956	936	72,1	8456	71,1
березень	12 409	1088	86,6	9988	87,1
жовтень					
АСРР березень	670	56	47,3	264	43,5
жовтень	732	78	68,4	373	61,4
Північний	30 282	2359	48,5	14 127	52,7
березень	32 150	3275	68,0	18 702	72,0
жовтень					

Загальний обсяг орних земель в Україні становив 25 987 тис. га, а кількість селянських господарств дорівнювала 4865 тис. на початку березня і 4763 тис. на початку жовтня 1931 р.

Порівнюючи цю таблицю з попередньою, ми бачимо істотні зрушення від жовтня 1930 р. (коли рівень колективізації дійшов найнижчої відмітки після березня 1930 р.) до березня 1931 р. Частка колективізованих господарств зросла на 20 пунктів, а усупільненої орної землі - на 19 пунктів. Наступні півроку, які описані в цій таблиці, дають приблизно таку ж динаміку: майже 20 пунктів по господарствах і більше ніж 19 - по орній землі. В результаті цього рік між жовтнем 1930 р. і жовтнем 1931 р., тобто друга хвиля колективізації, виявився вирішальним.

Пік першої хвилі колективізації припав на березень 1930 р., а другої - на жовтень 1931 р. За показниками колективізації обидва піки збіглися. Отже, знадобилося півтора роки, щоб знову вийти на рівень, який передував появі статті Сталіна "Запаморочення від успіхів". Та між цими двома датами існувала якісна різниця: навесні 1930 р. колгоспи перебували у стані розвалу, а восени 1931 р. вони міцно тримали в своїх лабетах дві третини селянських господарств. Щоправда, гострота ситуації пом'якшилася через те, що обидві сторони пішли на компроміс: держава відмовилася від комун, а селяни погодилися на артілі.

Раніше вже зазначалося, що грудневий (1930 р.) об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) дав завдання колективізувати не менше 80 відсотків селянських господарств у степовій зоні і не менше 50 відсотків - у лісостепових зонах України. Таблиця показує, що до жовтня 1931 р. було колективізовано майже 87 відсотків по Степу, 70 - у Лівобережному Лісостепу і 65 відсотків - у Правобережному Лісостепу. Це означало, що поставлене центральним керівництвом завдання ЦК КП(б)У виконав із значним перевищенням.

2 серпня 1931 р. ЦК ВКП(б) у постанові "Про темпи дальшої колективізації і завдання по зміцненню колгоспів" роз'яснив, за якими критеріями повинна визначатися суцільна колективізація: не менше 68-70% селянських господарств з охопленням не менше 75-80% посівних площ. Виходячи з цього, пленум ЦК ухвалив вважати колективізованим Степ і Лівобережжя України⁶⁴.

Використовуючи цей критерій, можна вважати, що у жовтні 1931 р. суцільна колективізація України була в основному завершена. У поліських та прикордонних районах частка одноосібних господарств залишалася значною навіть на початку другої п'ятирічки.

До кінця 1932 р. у республіці було колективізовано майже 70 відсотків селянських господарств, з охопленням більше 80 відсотків посівних площ. Співвідношення між формами колгоспів змінювалося таким чином (у відсотках до всіх колгоспів):⁶⁵

		комуні	артілі	тсози
жовтень	1929 р.	2, 9	22, 6	74, 5
травень	1930 р.	4, 2	52, 7	43, 1
серпень	1931 р.	2, 5	89, 3	8, 2
червень	1932 р.	3, 1	96, 3	0, 6

Артілі почали переважати з весни 1930 р. За той рік на статут артільей було переведено близько 13 тис. тсозів. Але, за свідченням І. Мусульбаса на грудневому (1930 р.) пленумі ЦК КП(б)У, багато тсозів насправді являли собою артіль, тому що мали усупільнені засоби виробництва⁶⁶.

¹ Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. Збірник документів і матеріалів. - К., 1992. - С. 132-137.

² Друга конференція КП(б)У. 9-14 квітня 1929 р. Стенографічний звіт. - Харків, 1929. - С. 187.

³ Піджарий Ф. Д. Діяльність Комуністичної партії України по створенню і зміцненню колгоспного ладу. - Харків, 1973. - С. 57.

⁴ Історія колективізації сільського господарства Української РСР. - Т. 2. - К., 1965. - С. 210.

⁵ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. - Т. 2. - М., 2000. - С. 35.

⁶ Там само. - С. 63.

⁷ Івницький Н. А. Коллективизация и раскулачивание (начало 30-х годов). - М., 1996. - С. 43-44.

⁸ Трагедия советской деревни. - С. 80.

- ⁹ Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927-1935. - М., 1957. - С.259.
- ¹⁰ Выход М.А. Завершающий этап создания колхозного строя (1935-1937 гг.). - М., 1978. - С.24.
- ¹¹ Ленін В.І. Повне зібрання творів. - Т.41. - С.349.
- ¹² Там само. - Т.52. - С.52.
- ¹³ Історія колективізації сільського господарства Української РСР. - Т.2. - С.411; Украинское село на путях сплошной коллективизации. Госплан УССР. - Харьков, 1930. - С.69.
- ¹⁴ Див.: Нариси історії Комуністичної партії України. - К., 1977. - С.405; История Украинской ССР. - Т.7. - К., 1984. - С.262.
- ¹⁵ Піджарий Ф.Д. Комуністична партія України в боротьбі за перемогу колгоспного ладу. - К., 1960. - С.53-54.
- ¹⁶ История Украинской ССР. - Т.7. - С.262.
- ¹⁷ Трагедия советской деревни... - Т.2. - С.833.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ Івницький Н.А. Указ. соч. - С.268.
- ²⁰ Т.Юркін - голова Колгоспцентру СРСР.
- ²¹ Трагедия советской деревни... - Т.2. - С.270.
- ²² Документы свидетельствуют. Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации 1927-1932 гг. - М., 1989. - С.390.
- ²³ XI з'їзд КП(б)У. - 5-15 червня 1930. Стенографічний звіт, - Харків, 1930. - С.42.
- ²⁴ Цит. за кн.: Кульчицький С.В. Ціна "великого перелому". - К., 1991. - С. 117.
- ²⁵ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. - Т.4. - К., 1980. - С.431.
- ²⁶ Сталин И. Экономические проблемы социализма в СССР. - М., 1952. - С.93.
- ²⁷ А.Хвиля (Олімтер) - завідувач відділом агітації і пропаганди ЦК КП(б)У.
- ²⁸ ЦДАГО України. - Ф.1, оп.16, спр.7, арк. 153-154.
- ²⁹ Трагедия советской деревни... - Т.2. - С.303.
- ³⁰ Цит. за кн.: Крикуненко О.М. Боротьба Комуністичної партії України за здійснення ленінського кооперативного плану (1929-1931). - Львів, 1970. - С.73.
- ³¹ Кульчицький С.В. Назв, праця. - С.94, 96.
- ³² Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках. - М., 1963. - С.188.
- ³³ Трагедия советской деревни... - Т.2. - С.334.
- ³⁴ Російський державний архів соціально-політичної історії (далі - РДАСПІ). - Ф.17, оп.26, спр.32, арк. 84.
- ³⁵ Крикуненко О.М. Назв, праця. - С.75.
- ³⁶ РДАСПІ. - Ф.17, оп.26, спр. 649, арк. 88.
- ³⁷ Там само. - Спр. 887, арк. 28.
- ³⁸ Там само. - Спр. 32, арк. 124.
- ³⁹ Трагедия советской деревни... - Т.2. - С.467.
- ⁴⁰ Історія колективізації сільського господарства Української РСР. - Т.2. - С.448-449.
- ⁴¹ Там само. - С.461.
- ⁴² Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР. - Т.1. - К., 1967. - С.373.
- ⁴³ ЦДАГО України. - Ф.1, оп.1, спр. 364, арк. 47.
- ⁴⁴ Письма И.В. Сталина В.М.Молотову. 1925-1936 гг. Сборник документов. - М., 1995. - С.212-213.
- ⁴⁵ История Коммунистической партии Советского Союза. - Т.4. - Кн. 2. - М., 1971. - С.158.
- ⁴⁶ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. - Т.1. - К., 1976. - С.709.
- ⁴⁷ Нариси історії Комуністичної партії України. - С.427.
- ⁴⁸ Комуністична партія України в резолюціях... - Т.1. - С.709.
- ⁴⁹ Трагедия советской деревни... - Т.2. - С.713.
- ⁵⁰ ЦДАГО України. - Ф.1, оп.1, спр. 364, арк. 61.
- ⁵¹ Там само. - Арк. 56.
- ⁵² Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад. - Харків, 1932. - С.352.
- ⁵³ Державний архів Служби безпеки України. Фонд друкованих видань. Стенограма доповіді начальника секретно-політичного відділу ДПУ УСРР Люшкова. - Спр. 255. - С.54, Харків, 18 квітня 1931 р.
- ⁵⁴ ЦДАГО України. - Ф.1, оп.16, спр.8, арк. 75.
- ⁵⁵ Там само. - Арк. 76.
- ⁵⁶ Там само. - Арк. 86.
- ⁵⁷ Там само. - Арк. 87.
- ⁵⁸ Трагедия советской деревни... - Т.3. - М., 2001. - С.143.
- ⁵⁹ Там само. - С.163.
- ⁶⁰ Державний архів Служби безпеки України. Фонд друкованих видань. Піврічна доповідь по закордонному шпигунству і колоніях. Німецькі колонії в Україні. - С.108-109.
- ⁶¹ Там само. - С.165.
- ⁶² Очерки развития социально-классовой структуры УССР. 1917-1937, - К., 1987. - С. 171.
- ⁶³ ЦДАГО України. - Ф.1, оп.16, спр.8, арк. 20.
- ⁶⁴ Цит. за кн.: Кульчицький С.В. Назв, праця. - С.143.

-
- ⁶³ Історія колективізації сільського господарства Української РСР. - Т.2. - С.637.
⁶⁴ Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927-1955. - С.399.
⁶⁵ Бондаренко В.В. Развитие общественного хозяйства колхозов в годы довоенных пятилеток. - К., 1957. - С. 123.
⁶⁶ ЦДАГО України. - Ф.1, оп.1, спр. 364, арк. 49.

Резюме

На основі архівних даних і останніх документальних публікацій в статті аналізуються етапи і форми селянського опору суцільній колективізації сільського господарства.

The stages and forms of the peasant resistance to the agricultural collectivization are being analyzed on the basis of the archive data and the latest publications of the documented collections in the article.